

*Олег Миколайович Кужелев,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0007-8590-4963*

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ ПРЕДСТАВНИЦТВА ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Інститут представництва держави в Україні загалом не був предметом дослідження у сфері загальнотеоретичної юриспруденції, поняття або визначення інституту представництва держави в науковій спільноті не досліджувалось, а лише досліджувалось представництво в його окремих частинах, а саме в частині адміністративного, цивільного, господарського, кримінального, міжнародного процесів тощо. Представництво інтересів держави в окремих випадках визначено в Конституції України. Відповідно до ст. 106 Конституції України Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України. Також представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом, здійснює прокуратура відповідно до ст. 1311 Конституції України [7].

Актуальність. Актуальність інституту представництва держави зумовлена необхідністю її інтеграції у глобальний політичний, економічний і правовий простір, а також захисту своїх національних інтересів. У сучасних умовах представництво є важливим інструментом впливу, співпраці та забезпечення міжнародної стабільності. Без ефективного функціонування цього інституту держава не зможе повною мірою реалізувати свої інтереси в умовах глобалізованого світу. Інститут представництва є інструментом захисту та просування національних інтересів за межами держави. Це стосується як політичних, економічних, так і культурних аспектів. Наприклад, дипломатичні місії сприяють залученню іноземних інвестицій, зміцненню політичних союзів, підтриманню національної безпеки. Проте сучасний стан розвитку інституту представництва держави не можна ефективно дослідити без приділення належної уваги історичним умовам, етапам та особливостям розвитку суспільства та держави загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання генези інституту представництва були предметом дослідження багатьох учених – як вітчизняних, так і зарубіжних. Зокрема, вивченню цього питання присвячені роботи таких учених, як М. Василенко, Є. Васьковський, А. Гольмстен, І. Доманова, О. Музичук, О. Пасенюк, І. Северов, Н. Юзікова та ін. Проте недостатньо уваги приділялося аналізу інституту представництва держави з точки зору загальнотеоретичної юриспруденції. З огляду на це метою статті є дослідження розвитку інституту представництва держави як теоретико-правового явища. Для досягнення поставленої мети були використані діалектичний, формально-догматичний, системно-структурний та порівняльно-правовий методи дослідження.

Основні результати дослідження. Сучасна теорія права і чинне законодавство розмежовують поняття матеріального та процесуального представництва. Саме тому представництво в цивільному процесі є самостійним процесуальним інститутом, а не різновидом цивільно-правового представництва, представництва у трудових, адміністративно-правових та інших матеріальних правовідносинах, тобто інститутом матеріально-правового представництва, як вважають окремі дослідники.

Зростання ролі представництва у цивільному процесуальному праві зумовлене конституційними гарантіями реалізації прав громадян, а також зобов'язаннями України перед міжнародними та європейськими установами щодо реалізації та захисту прав людини. Питання дослідження правового регулювання представництва в цивільному процесі розглядалися у наукових працях О. Вінник, О. Дзери, Є. Дріжчаної, З. Ромовської, С. Фурси, О. Харитонова, М. Штефана та ін. З розвитком суспільних правовідносин правове регулювання представництва удосконалювалось,

відображаючи процесуальні потреби цивільного судочинства, тому сьогодні представництво в цивільному судочинстві являє собою самостійний правовий інститут, за змістом відмінний від матеріально-правового представництва [10, с. 260].

На думку Я. Зейкана, представництво треба розуміти як виконання процесуальних дій у суді особою, яка уповноважена на це стороною чи третьою особою [6]. У сучасній юриспруденції аналогічну позицію підтримує М. Штефан, який розглядає представництво як процесуальну діяльність особи, спрямовану на захист суб'єктивних прав і захищених законом інтересів іншої особи, яка бере участь у справі, державних і громадських інтересів, а також сприяння судові у всебічному, повному й об'єктивному з'ясуванні обставин справи та постановленні законного й обґрунтованого рішення [15, с. 163].

На кожному історичному етапі інститут процесуального представництва піддавався певним змінам, які відповідали існуючому суспільному ладу, економіко-політичній ситуації, що своєю чергою були основними рушіями розвитку законодавства та судової системи. Оскільки інститут представництва переважно належить до сфери цивільно-процесуальних відносин, свій початок зародження, розвиток та становлення інститут розпочинає за часів Стародавнього Риму: поява дозволу діяти через представників, які опосередковуються потребою осіб, що надають юридичну допомогу, чи правозаступництво. У римському праві було започатковано розмежування представництва на обов'язкове, засноване на законі (представництво рабів, членів сім'ї), і добровільне (договірне), римське право так і не визнавало за представництвом, у його класичному розумінні, універсального характеру [12, с. 10–11]. Слід зазначити, що римська правова спадщина є першоосновою романо-германської правової системи та правової термінології, що увійшли у світову правову культуру, саме в цей період було започатковано інститут представництва.

Подальший розвиток цивільно-правових відносин зумовив розвиток інституту представництва, використовуючи його при здійсненні не тільки речових, а й зобов'язальних прав, що набуло відображення у французькому Цивільному кодексі, який, врегулювавши представництво, передбачив також договір доручення та довіреність, не встановивши, однак, чіткого співвідношення між цими правовими категоріями [1, с. 120]. Чітке розмежування представництва, договору доручення та довіреності, правове значення схвалення правочину, вчиненого представником за відсутності повноваження представленим, відображені в Німецькому цивільному уложенні [5, с. 413–599].

У національній правовій системі вагомий внесок у становлення та розвиток інституту представництва принесли досягнення правової системи за часів Києво-Руської держави. Перший етап охоплює проміжок часу з кінця X ст. до середини XVII ст. Він пов'язаний з низкою подій у політичній, економічній та культурній сферах, які впливали на розвиток права на Русі. Цей етап характеризується тим, що кримінальне судочинство ще не виділилося в окрему галузь права, тому сфера застосування інституту представництва не поділялася на кримінально-процесуальну та цивільно-процесуальну, а мало загальний характер. Наприкінці X століття разом із християнством на Русь приходять нові законодавчі акти, що містять основи церковно-візантійського права. У зв'язку з цим відбувається запозичення з римського права основних характеристик інституту представництва. Отже, розглянутий інститут на Русі ґрунтувався на запозичених правових нормах аж до XI століття, коли Ярослав Мудрий ввів у дію зведення законів «Руську правду» [8, с. 33–40]. Що ж стосується представництва інтересів держави, то правове регулювання обмежувалось договірними відносинами та посольською діяльністю, налагодженням дипломатичних зв'язків. Так, українська дипломатія та елементи дипломатичного протоколу (відкриття посольства, здійснення дипломатичного листування, проведення дипломатичного церемоніалу) активно застосовувалися в часи Козацької держави й Гетьманщини (наприклад, існування так званих довірених осіб гетьмана) свідчили про активну боротьбу України за свою незалежність та своє місце серед європейських держав.

У період перебування українських земель у складі Польського королівства та Великого князівства Литовського інститут представництва врегульовувався нормами Судебника Казимира IV 1468 р., Литовськими статутами – кодифікованими збірниками норм права (1529 р. – Перший Литовський статут, 1566 р. – Другий Литовський статут, 1588 р. – Третій Литовський статут), був пов'язаний з цивільним та кримінальним процесами (представниками сторін були речники або прокуратори) [13]. Панування Російської імперії на українських землях відзначається правовим

регулюванням інституту представництва нормами Зводу законів Російської імперії 1832 р. та «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. [14, с. 80–85]. Повірені хоча й були включені до участі у процесі, але становище їх було не визначено, оскільки Звід законів ставив у залежність коло процесуальних прав і обов'язків повірених від наданих довіреністю повноважень (ст. 191), не встановивши законодавчо перелік законних прав та обов'язків судового представника [11, с. 68]. Не відбулося суттєвих змін у правовому регулюванні представницьких відносин і за часів перебування України у складі Радянського Союзу (1924–1991 рр.). Цивільний кодекс УРСР 1963 р. визначав представництво за договором та законом [2].

Представницькі повноваження незалежної України регулюються комплексом нормативно-правових актів, що охоплюють конституційні [7], адміністративні, цивільні, міжнародно-правові [3; 4] та інші галузі права. Підзаконними актами у сфері реалізації представницьких повноважень є: укази Президента України [9], постанови Кабінету Міністрів України, які деталізують функції виконавчих органів у представництві держави; накази Міністерства закордонних справ щодо функціонування дипломатичних установ. Основою правового регулювання є принцип легітимності, підзвітності та публічності діяльності суб'єктів, які здійснюють ці повноваження.

Висновки. Отже, спираючись на викладене, зазначимо, що становлення інституту представництва переважно пов'язане з правовим регулюванням приватної сфери суспільних відносин, публічно-правовий аспект (представлення інтересів держави) нормативної регламентації на рівні внутрішнього законодавства не набув деталізації. Очевидною є наступність у правовому регулюванні інституту представництва від римського права, цивілістики до сучасних реалій представництва інтересів держави, шляхом запозичення окремих конструкцій і переосмислення (оновлення) принципів представництв відповідно до приватних і публічних інтересів у суспільстві. Нормативно-правове регулювання інституту представництва держави сьогодення характеризується в Україні рядом проблем: відсутність чіткого розподілу повноважень (інколи виникає дублювання функцій між органами виконавчої та місцевої влади та недостатня деталізація законодавства (низка законів, які регулюють представництво держави, не адаптовані до сучасних викликів), що впливають на ефективність реалізації інститутом своїх завдань. Отже, нормативно-правове регулювання інституту представництва є складним багатогранним правовим явищем, яке потребує комплексного дослідження з метою його системного удосконалення для підвищення ефективності діяльності суб'єктів представництва та захисту інтересів держави.

Список використаних джерел

1. Kodex Napoleona: z przypisami: xąg trzy. Warszawa: Drukarnia Xięży Pijarów, 1811. 580 s. URL: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/412014/display/JPEG> (дата звернення: 27.01.2025).
2. Бабаскін А. Ю. Цивільний кодекс УРСР/України 1963. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6: Т–Я. 768 с. URL: http://leksika.com.ua/16980303/legal/tsivilniy_kodeks_ursr/ukrayini_1963 (дата звернення: 26.01.2025).
3. Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18.04.1961. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (дата звернення: 14.01.2025).
4. Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру від 14.03.1975. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/5_1_1975.pdf (дата звернення: 14.01.2025).
5. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Істина, 2010. 768 с.
6. Зейкан Я. П., Ігнатенко В. В. Представництво у цивільному процесі. Протокол. Юридичний інтернет-ресурс. 28.01.2017. URL: https://protocol.ua/ru/predstavnitstvo_u_tsivilnomu_protsesi/ (дата звернення: 27.01.2025).
7. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР; редакція від 01.01.2020 р. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 14.01.2025).
8. Макаrchук В. С. Історія світової та вітчизняної адвокатури: навч. посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. 308 с.
9. Про Положення про закордонні дипломатичні установи України: Указ Президента України від 15.03.2021 № 99/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99/2021?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 14.01.2025).

10. Рязанцева Н. О. Правова природа представництва в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія Право. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 260–262. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/916> (дата звернення: 27.01.2025).
11. Самойленко О. О. Звід законів Російської імперії – пам'ятка юридичної думки XIX століття. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 65–71. URL: <https://surl.li/whvnhg> (дата звернення: 26.01.2025).
12. Северова Є. С. Представництво за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 21 с. URL: <http://hdl.handle.net/11300/1263> (дата звернення: 20.01.2025).
13. Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с. URL: <https://surl.li/cxzeuу> (дата звернення: 26.01.2025).
14. Усенко І. Б., Цветков В. В., Шемшученко Ю. С. Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Київ, 1997. 546 с. URL: surl.li/gwmbzt (дата звернення: 26.01.2025).
15. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

References

1. Kodex Napoleona: z przypisami: xąg trzy. Warszawa: Drukarnia Xięży Pijarów, 1811. 580 s. URL: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/412014/display/JPEG> (дата звернення: 27.01.2025).
2. Babaskin A. Yu. Tsyvilnyi kodeks URSR/Ukrainy 1963. *Yurydychna entsyklopediia*: u 6 t. / Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2004. T. 6: T–Ya. 768 s. URL: http://leksika.com.ua/16980303/legal/tsivilnyi_kodeks_ursr/ukrayini_1963 (data zvernennia: 26.01.2025).
3. Videnska konventsiiia pro dyplomatychni znosyny vid 18.04.1961. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (data zvernennia: 14.01.2025).
4. Videnska konventsiiia pro predstavnytstvo derzhav u yikh vidnosynakh z mizhnarodnymy orhanizatsiiamy universalnoho kharakteru vid 14.03.1975. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/5_1_1975.pdf (data zvernennia: 14.01.2025).
5. Hlyniani V. P. Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navch. posib. Kyiv: Istyna, 2010. 768 s.
6. Zeikan Ya. P., Ihnatenko V. V. Predstavnytstvo u tsyvilnomu protsesi. Protokol. Yurydychnyi internet-resurs. 28.01.2017. URL: https://protocol.ua/ru/predstavnytstvo_u_tsyvilnomu_protsesi/ (data zvernennia 27.01.2025).
7. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR; redaktsiia vid 01.01.2020 r. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (data zvernennia: 14.01.2025).
8. Makarchuk V. S. Istoriia svitovoi ta vitchyznianoi advokatury: navch. Posibnyk. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2018. 308 s.
9. Pro Polozhennia pro zakordonni dyplomatychni ustanovy Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15.03.2021 № 99/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99/2021?utm_source=chatgpt.com (data zvernennia: 14.01.2025).
10. Riazantseva N. O. Pravova pryroda predstavnytstva v tsyvilnomu protsesi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. 2013, Seriiia Pravo. Vypusk 21. Chastyna II. Tom 1, S. 260–262. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/916> (data zvernennia: 27.01.2025).
11. Samoilenko O. O. Zvid zakoniv Rosiiskoi imperii – pamiatka yurydychnoi dumky XIX stolittia. Pravova derzhava. Kyiv, 2017. Vyp. 28. S. 65–71. URL: <https://surl.li/whvnhg> (data zvernennia: 26.01.2025).
12. Sievierova Ye. S. Predstavnytstvo za rymskym pryvatnym pravom ta yoho retseptsiiia u suchasnomu tsyvilnomu pravi Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. Yuryd. Nauk: 12.00.03. Odessa, 2004. 21 s. URL: <http://hdl.handle.net/11300/1263> (data zvernennia: 20.01.2025).
13. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: U 3 t. Tom III. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku: U 2 kn. Kн. 2 / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odessa: Yurydychna literatura, 2004. 568 s. URL: <https://surl.li/cxzeyy> (data zvernennia: 26.01.2025).
14. Usenko I. B., Tsvietkov V. V., Shemshuchenko Yu. S. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod» 1743 r. Kyiv, 1997. 546 s. URL: surl.li/gwmbzt (data zvernennia: 26.01.2025).
15. Shtefan M. Y. Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy: pidruch. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Kontsern «Vydavnychy Dim «In Yure», 2005. 624 s.

Кужелєв О. М. Генеза інституту представництва держави

У статті досліджується генеза інституту представництва держави в Україні, який загалом не був предметом дослідження у сфері загальнотеоретичної юриспруденції. Автор акцентує увагу на тому, що зростання ролі представництва у цивільному процесуальному праві зумовлене конституційними гарантіями реалізації прав громадян, а також зобов'язаннями України перед міжнародними та європейськими установами щодо реалізації та захисту прав людини. У процесі дослідження автором розкриваються історичні етапи становлення та розвитку інституту представництва, які відповідали існуючому суспільному ладу, економіко-політичній ситуації, що були основними рушіями розвитку законодавства та судової системи. Становлення інституту представництва переважно пов'язане з правовим регулюванням приватної сфери суспільних відносин, публічно-правовий аспект (представлення інтересів держави) нормативної регламентації на рівні внутрішнього законодавства не набув деталізації. Очевидною є наступність у правовому регулюванні інституту представництва від римського права, цивілістики до сучасних реалій представництва інтересів держави, шляхом запозичення окремих конструкцій та переосмислення (оновлення) принципів представництва відповідно до приватних та публічних інтересів у суспільстві. Не залишається поза увагою автора генеза інституту представництва інтересів у розвитку національної правової системи.

Дослідником підтримується позиція щодо розуміння інституту представництва (в тому числі і держави як самостійного суб'єкта суспільних відносин), як процесуальну діяльність особи, спрямовану на захист суб'єктивних прав і захищених законом інтересів іншої особи, яка бере участь у справі, державних і громадських інтересів, а також сприяння судові у всебічному, повному і об'єктивному з'ясуванні обставин справи та постановленні законного й обґрунтованого рішення. Саме ж нормативно-правове регулювання інституту представництва, на думку автора, є складним багатограним правовим явищем, яке потребує комплексного дослідження з метою його системного удосконалення для підвищення ефективності діяльності суб'єктів представництва та захисту інтересів держави.

Ключові слова: представництво, держава, інтерес, права, захист, публічне та приватне право.

Kuzheliev O. M. The Genesis of the Institute of State Representation

The article examines the genesis of the institute of state representation in Ukraine, which in general has not been the subject of research in the field of general theoretical jurisprudence. It is noted that the concept or definition of the institute of state representation in the scientific community has not been studied, but only representation in its individual parts has been analyzed, namely in the part of administrative, civil, economic, criminal, international processes, etc. The author emphasizes that the growth of the role of representation in civil procedural law is due to constitutional guarantees of the implementation of citizens' rights, as well as Ukraine's obligations to international and European institutions regarding the implementation and protection of human rights. This, in turn, has necessitated the implementation of legal reforms in the state in the direction of improving the mechanisms for the implementation by citizens of the right to judicial protection from encroachments on life, health, honor, dignity, personal freedom and property, which is guaranteed by Art. 55 of the Constitution of Ukraine.

In the process of research, the author reveals the historical stages of the formation and development of the institution of representation, which corresponded to the existing social order, economic and political situation, which, in turn, were the main drivers of the development of legislation and the judicial system. The formation of the institution of representation is mainly associated with the legal regulation of the private sphere of public relations, the public-legal aspect (representation of the interests of the state) of regulatory regulation at the level of domestic legislation has not found detail. The continuity in the legal regulation of the institution of representation from Roman law, civil law to the modern realities of the representation of the interests of the state, by borrowing individual structures and rethinking (updating) the principles of representation in accordance with private and public interests in society, is obvious.

The researcher supports the position on understanding the institution of representation (including the state, as an independent subject of social relations) as a procedural activity of a person aimed at protecting the subjective rights and legally protected interests of another person participating in the case, state and public interests, as well as assisting the court in a comprehensive, complete and objective clarification of the circumstances of the case and making a lawful and reasoned decision.

The author does not ignore the genesis of the institution of representation of interests in the development of the national legal system (the times of Kyivan Rus, the Cossack state, the Hetmanate, the period when Ukrainian lands were part of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, the Russian Empire, the Soviet Union and independence). Therefore, the regulatory and legal regulation of the institution of representation is a complex multifaceted legal phenomenon that requires comprehensive research with the aim of its systematic improvement to increase the efficiency of the activities of the subjects of representation and protect the interests of the state.

Key words: representation, state, interest, rights, protection, public and private law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-228-232